

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М.С.ГРУШЕВСЬКОГО

На правах рукопису

ПІРКО Василь Олексійович

ОСВОЄННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В XVI-XVIII СТ.

07.00.06 - Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні
дисципліни

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

Київ -1996

Робота виконана в Донецькому державному університеті

Офіційні опоненти : Академік НАН України, доктор історичних наук,
професор Я.Д.Ісаєвич

Доктор історичних наук, професор Г.К.Швидько

Доктор історичних наук, професор В.І.Сергійчук

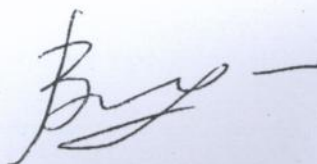
Провідна установа: Національний університет "Києво-Могилянська
Академія"

Захист відбудеться 28 листопада 1996 об 11 годині на засіданні
Спеціалізованої вченої ради Д 01.43.01 по захисту дисертацій в Інституті
української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН
України (254050, Київ, вул. Пугачова, 12/2).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту Української
археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

Автореферат розісланий "26" жовтня 1996 р.

Учений секретар
Спеціалізованої вченої ради
канд. істор. наук

 І.В.Верба

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТКА РОБОТИ

Актуальність теми. Південь України, тобто степова її частина, - важливий промислово-аграрний регіон нашої держави. Тут зосереджена більшість підприємств гірничодобувної, металургійної, машинобудівної та хімічної промисловості. На нього припадає понад 40% посівних площ, на яких у 1990 р. було вироблено понад 34% валової продукції сільського господарства¹. На цій території розташована більшість міст України, населення яких перевищило мільйон чоловік, а загальна чисельність жителів краю складає понад 40% усіх громадян держави².

Завдяки своєму розташуванню та природним умовам цей регіон здавна належав до числа залюднених. Однак від початку I тисячоліття до н.е. до середини II тисячоліття н.е. він став ареною напруженої боротьби осілих землеробських племен і степових кочівників, серед яких останніми були монголо-татари. Після їх спустошень за причорноморськими степами на тривалий час закріпилася назва "Дике поле". Питання їх заселення й господарського освоєння до середини ХУІІІ ст. не були предметом спеціальних досліджень.

Необхідність всебічного вивчення цих питань у нинішніх умовах диктується наступними обставинами: по-перше, розбудова Української держави поставила перед історичною наукою завдання об'єктивного висвітлення спотвореного імперської ідеологією її минулого, щоб якомога скоріше позбутися старих заідеологізованих стереотипів; по-друге, відсутність науково-виважених досліджень з проблеми стала причиною появи за останні роки різного ґатунку низькопробних публікацій, особливо на шпальтах періодичних антиукраїнських видань регіону, в яких применшується роль українського етносу в його освоєнні, натомість всіляко оправдується колонізаторська політика царату в Північному Причорномор'ї. У деяких з них пропонується навіть замість вживаної у минулому назви Новоросія називати південь України Новою Європою³.

Всі ці вигадки та відкрити фальсифікацію можна розв'язати тільки неупередженим дослідженням умов і ходу заселення краю, змін у кількісному, етнічному та соціальному складі населення, основних видів його занять на

¹ Підраховано за: Народное хозяйство СССР в 1990 г. - М., 1991. - С. 470-471; Народное хозяйство Украинской РСР у 1989 р. - К., 1990. - С. 348-350.

² Там же. - С. 71; 28.

³ Донецкий краж. - 1993. - N 35, 13-20 окт.

різних етапах освоєння регіону. Саме ці питання, які складають об'єкт історичної географії, і стали предметом дисертаційного дослідження.

Простежуються вони на території, яка зі сходу обмежується державним кордоном з Російською Федеративною Республікою, на півночі - Сіверським Дінцем, Орільлю та Тясьмином, а на заході - Синюхою і Кодиною (притоками Південного Бугу), державним кордоном з Молдовою. Не входить до неї Крим, який разом з прилеглими до нього територіями Приазов'я і Причорномор'я до 1783 р. складав окреме політичне об'єднання - Кримське ханство. Нині на цій території розмістилася південна частина Луганської, майже вся Донецька, південна частина Харківської, Дніпропетровська, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська та північна частина Херсонської і Запорізької областей.

Хронологічно дослідження охоплює 20-30 рр. XVI - 70-80 рр. XVIII ст. Нижня межа припадає на час, коли рятуючись від наступу феодалного поневолення, українська людинність з Волині, Прикарпаття, Поділля та північної частини Київщини стала переходити у степову зону і освоювати її. Верхню межу складає кінець 70-х - початок 80-х рр. XVIII ст., коли завершується процес стихійного заселення регіону і після приєднання Криму до Росії розпочинається переведення сюди державних і поміщицьких селян з центральних її губерній. На цей час припадає і нова адміністративна реформа - створення Катеринославського намісництва замість Азовської і Новоросійської губерній, сформованих після ліквідації Запорізької Січі.

Ступінь дослідження проблеми визначається двома особливостями. З одного боку, відсутністю праць, у яких би комплексно розглядалися всі аспекти порушеної проблеми в межах усього регіону та окресленого часу. З другого боку, наявністю великої кількості праць як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, присвячених окремим питанням, періодам, територіям навіть населеним пунктам півдня України. Враховуючи такий стан літератури та відсутність спеціальних історіографічних і джерелознавчих оглядів з досліджуваної проблеми, в дисертації аналізові літератури та джерел відведено перший розділ.

Мета й основні завдання роботи полягають у першу чергу в критичній оцінці висновків попередніх дослідників і спростуванні виявлених у них тенденційних підходів до вивчення поставлених питань, у виправленні допущених помилок, в науковій критиці найбільш характерних видів джерел, використаних для дослідження проблеми.

На підставі уважного вивчення доступної літератури та джерел, значна частина з яких вперше вводиться до наукового обігу, автор намагається

створити синтезне дослідження, в якому б простежувались умови й хід освоєння регіону, об'єктивно оцінювалось би значення стихійних міграцій і державної політики в цьому процесі та досягнуті результати на кінець 70-х початок 80-х рр. XVIII ст.

Методологічну основу дослідження складає комплексний підхід до оцінки усіх чинників, які впливали на хід освоєння регіону та його результати на окремих етапах. При їх оцінці автор дотримувався основоположних принципів історизму та об'єктивізму. В той же час він намагався відійти від традиційних поглядів на взаємостосунки представників різних етносів у процесі освоєння краю. Вони розглядаються як складова частина взаємовідносин народів усього Чорноморського басейну.

Для аналізу добутої з різних джерел інформації, реконструкції процесів, які спостерігалися протягом зазначеного часу в регіоні, автор найбільше користувався описовим, історико-порівняльним, генетичним, статистичним і картографічним методами. Застосування різних дослідницьких методів дозволило більш глибоко проникнути в сутність процесів, які спостерігалися в окреслений період в межах регіону; на підставі опрацьованих джерел і літератури простежити загальні закономірності та регіональні особливості освоєння півдня України на кожному з визначених етапів.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній Степова Україна розглядається як єдиний ареал, освоєння якого визначалося не тільки географічними, соціально-економічними і політичними чинниками, але й менталітетом українського етносу. Врахування усіх цих чинників дозволяє визначити основні етапи заселення й господарського освоєння регіону; оцінити роль стихійних міграцій і зусиль Польсько-Литовської, а з другої половини XVII ст. Російської держави в цьому процесі, вклад української людності та іноземних громадян в освоєння краю; простежити за розвитком основних галузей господарства, найбільш характерних видів занять протягом окресленого періоду серед різних груп поселенців, змінами в етнічному та соціальному складі населення; установити особливості розвитку міст та їх функції на різних етапах, їх стан на кінець XVIII ст.; дослідити розвиток торгівлі та шляхів сполучення, їх вплив на залучення регіону до загальноукраїнського та світового ринків.

Використання нових архівних матеріалів дозволило дати всебічну характеристику розвитку місцевих промислів, звернувши особливу увагу на провідні з них - рибальство та соледобування, які мали визначальний вплив на зміцнення економічних зв'язків півдня України з іншими регіонами.

Завдяки різнобічній документації фондів Генеральної соляної контори, Бахмутської заводської контори і Комісії Торських соляних заводів вдалося дати повну характеристику Торських і Бахмутських соляних заводів, оцінити їх роль у забезпеченні сіллю населення Слобідської та Лівобережної України, а також південно-західних повітів Росії у XVII-XVIII ст. Відтворено технологію виварки солі як до перебудови промислів у 40-х рр. XVIII ст., так і після неї. Спростовано безпідставні твердження В. Данилевського та деяких його послідовників щодо ролі М. Ломоносова у здійсненні реконструкції цих соляних заводів і перетворенні їх у казенну мануфактуру. Визначено вплив заводів на проведення геологопошукових робіт на території сучасного Донбасу та створення передумов для розвитку гірничодобувної і металургійної промисловості регіону.

Завдяки зіставленню наявних у літературі та джерелах розходжень щодо часу виникнення багатьох населених пунктів краю, вдалося уточнити час їх заснування, в першу чергу це стосується ряду міст, час виникнення яких в останні роки був предметом широкої дискусії. Визначено особливості їх розвитку на початковому етапі.

Уважне вивчення усіх заходів царського уряду в справі забезпечення обороноздатності південних рубежів Російської імперії дозволило дати їм об'єктивну оцінку та довести, що переважно затрачені зусилля та кошти не оправдувалися. Нові поселення виникали не "під прикриттям російських гармат", як вважав А. Скальковський, а у відкритому степу; часто навпаки, оборонні споруди, навіть цілі укріплені лінії, зводилися фактично під прикриттям стихійно заснованих у степу поселень. Тому ці споруди швидко втрачали своє функціональне призначення.

Вперше в науковій літературі простежується складний і тривалий процес формування землеробської культури Степової України. Підкреслюється, що вона склалася в основних рисах до кінця XVIII ст. на підставі хліборобської культури українців і інших народів, які разом з ними заселяли край.

На захист виносяться наступні основні положення дисертації:

1. Наявна з проблеми література не відтворює повною мірою усіх особливостей складного процесу освоєння Степової України в XVI-XVIII ст.

2. Джерельна база з проблеми надто різноманітна за походженням та інформаційними можливостями. Значна її частина ще не введена до наукового обігу і зберігається в центральних і обласних архівах України та за її межами, що на сьогодні ускладнює її використання. Якщо XVI-XVII ст.

представлені нечисленними і часто фрагментарними джерелами, то перед дослідником XVIII ст. уже постає питання відбору типових і найбільш репрезентативних джерел, особливо серед документів діловодства.

3. З урахуванням впливу внутрішніх і зовнішніх факторів на процес освоєння Півдня в ньому можна виділити такі етапи: XVI - перша половина XVII ст., друга половина XVII - початок XVIII ст., третє десятиріччя - середина 70-х рр. XVIII ст., остання чверть XVIII ст. У кожному з них наявні ще свої періоди, обумовлені різними чинниками.

4. Провідна роль в освоєнні регіону належала українському етносу, на долю якого на рубежі 70-80 рр. XVIII ст. припадало 3/4 населення регіону, хоча в другій половині XVIII ст. царський уряд всіляко стимулював переселення до Причорномор'я вихідців з інших країн.

5. На перших етапах освоєння краю головними заняттями його населення було скотарство та різні промисли. Розвиток соляних промислів у XVIII ст. сприяв проведенню на території сучасного Донбасу геологопошукових робіт і створював підґрунтя для зародження гірничодобувної та металургійної промисловості.

6. У другій половині XVIII ст. скотарство поступово витісняється хліборобством. До кінця XVIII ст. склалася землеробська культура Степової України, основу якої складала хліборобська культура українців, доповнена елементами культури інших народів, що спільно з ними освоювали край.

7. Ріст чисельності населення, в тому числі й міського, подальший поділ праці в процесі господарського освоєння краю сприяли розвиткові як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі.

8. Розташування Степової України на шляхах сполучення, що з'єднували Південь з Північчю, Схід із Заходом сприяло залученню її не тільки до загальноукраїнського і всеросійського, але й світового ринків.

9. Особливості заселення і господарського освоєння регіону позначалися на характері та функціях міст краю, які до початку 80-х рр. XVIII ст. в основному виступали як військово-адміністративні центри і значно меншою мірою як осередки ремесла та торгівлі.

10. Економічні та політичні зміни в регіоні протягом другої половини XVIII ст. спричинилися до змін у соціальній структурі місцевого населення. Помітно зросла чисельність міських жителів, у тому числі й купців. За чисельністю купців серед міст Півдня виділялися Єлизаветград (нині Кіровоград), Кременчук, Бахмут (нині Артемівськ), Новомиргород і Новоархан-

гельськ. Найчисельнішою соціальною групою на півдні України наприкінці XVIII ст. був дрібний сільський виробник.

12. В ході освоєння регіону в ХУІ-ХУІІІ ст. закладалися передумови формування багатогалузевого господарського комплексу сучасної Степової України.

Практичне значення дисертації. В ході її підготовки виявлена і проаналізована література з проблеми, обстежено біля 60 фондів 5 центральних і 6 обласних архівосховищ України та Росії, рукописні відділи 3 наукових бібліотек, в яких виявлено і введено до наукового обігу значну кількість нових джерел. В результаті чого українська історіографія поповнилася багатьма новими фактами та висновками. На підставі архівних матеріалів, публікацій документів та літератури зроблені висновки про основні етапи заселення, кількісний, етнічний і соціальний склад населення півдня України, головні види його занять. Усунено наявні в літературі помилки про час заснування ряду поселень, у тому числі і деяких міст. Все це дозволяє спростувати різного виду фальсифікації, що появилися за останні роки на сторінках періодичних видань регіону, внести уточнення до узагальнюючих праць з історії України та регіону, в посібники для студентів як із загальних, так і спеціальних курсів.

Результати дослідження використовуються у лекціях і на семінарських заняттях з курсу джерелознавства історії України, історичної географії, палеографії та спецкурсу "Освоєння півдня України в ХУІ -ХУІІІ ст.", які читаються для студентів історичного факультету Донецького університету, в підготовлених автором текстах лекцій, методичних порадах для студентів і учителів історії загальноосвітніх шкіл, у посібнику та збірнику документів з історії Донбасу.

Опубліковані з теми дисертації праці знайшли схвальну оцінку серед наукової громадськості ("Український істор. журнал". - 1994. - № 1. - С. 100), краєзнавців ("Донбас". - 1995. - № 1-6 (спецвипуск). - С. 140). На їх підставі співпрацівниками Донецького обласного краєзнавчого музею підготовлена етнічна карта Донбасу. Публікаціями матеріалів з теми, мікрофільмами та ксерокопіями з архівних документів користуються студенти для підготовки курсових і дипломних робіт, аспіранти для підготовки дисертацій. Значна частина мікрофільмів, що стосуються історії Донбасу, поповнили фонди Донецького державного обласного архіву і використовуються краєзнавцями.

Апробація роботи. Основні положення та висновки з теми апробовані в доповідях та повідомленнях на 20-й (Таллін, 1984), 21-й (Казань, 1986),

22-й Свердловськ, 1991) сесіях Всесоюзних симпозіумів з вивчення проблем аграрної історії; 6-й (Таллін, 1988), 7-й (Донецьк, 1991) Всесоюзних конференціях з історичної демографії; 1-й (Полтава, 1987), 2-й (Пенза, 1989) Всесоюзних конференціях з історичного краєзнавства; 2-й (Вінниця, 1982), 3-й (Полтава, 1984), 4-й (Миколаїв, 1989), 5-й (Кам"янець-Подільський, 1991), 7-й (Черкаси, 1995) Всеукраїнських конференціях з історичного краєзнавства; 2-й Всеукраїнській конференції "Проблеми історії національного руху на Україні" (Миколаїв, 1991); 4-х Всеукраїнських читаннях "Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку" (Черкаси, 1994); 2-х читаннях з аграрної історії України, присвячених проф. Д. Пойді (Дніпропетровськ, 1993); на засіданні "Українського товариства з вивчення XVIII ст." (Київ, 1995); Всесоюзній конференції, присвяченій 90-річчю акад. А. Панкратової (Донецьк, 1987); регіональних конференціях: "Донбасс: Прошлое, настоящее и будущее" (Донецк, 1992; Краматорск, 1993; Донецк, 1995), "Культура Придніпровського регіону в контексті загальноукраїнської культури" (Дніпропетровськ, 1991); міжнародних конференціях - "Міжнародні зв'язки у середньовічній Європі" (Запоріжжя, 1988), "Донбас і Приазов'я: проблеми соціального, національного і духовного розвитку (Маріуполь, 1993), "340 років Переяславської ради" (Донецьк, 1994), "Регіональне і загальне в історії", присвяченій 140-річчю з дня народження Д.І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (Дніпропетровськ, 1995), підсумкових наукових конференціях викладачів Донецького державного університету та наукових семінарах кафедри історіографії, джерелознавства і методики викладання історії в 1975-1995 рр., у 76 публікаціях з теми дисертації. Дисертація обговорена на спільному засіданні кафедр історіографії, джерелознавства й методики викладання історії та історії України Донецького державного університету.

II. СТРУКТУРА І ЗМІСТ РОБОТИ

Дисертація побудована за проблемно-хронологічним принципом. Вона складається зі вступу, семи розділів (17 параграфів), висновків, приміток, списку джерел і літератури та додатку (таблиць і картографічних матеріалів - планів міст, карт регіону).

У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено предмет і завдання дослідження, його хронологічні рамки та методологічні засади, розкрито новизну і практичне значення роботи.

У двох параграфах першого розділу-"Історіографія та джерела до вивчення проблеми"-аналізується література та подається короткий огляд джерел, покладених в основу дисертації.

Підкреслюється, що найбільш ранні повідомлення про стан залюднення півдня України та заняття місцевого населення в період панування в Причорномор'ї Золотої Орди, а після її розпаду Литовсько-Польської держави подають українські та московські літописи, записки іноземців, праці тогочасних істориків. Зокрема події 30-70-х рр. ХУІІІ ст. знайшли відображення в творах російських офіцерів, які безпосередньо брали в них участь, перш за все в "Истории о казаках запорожских, как оные издревле зачались и откуда свое происхождение имеют и в каком состоянии ныне находятся" С.Мишецького та в "Летописном повествовании о Малой России и ея народе и казаках вообще ..." О.Рігельмана. Незважаючи на монархічну ідеологію обох авторів¹, зібраний ними фактичний матеріал не втратив наукової цінності і сьогодні.

Особливо помітний вплив мали вони на найближчих послідовників. Серед них виділяється А.Скальковський, за яким ще за життя закріпилося ім'я літописця Новоросійського краю. На відміну від попередніх авторів, які здебільшого для написання своїх праць користувалися літописами та поточними матеріалами, Скальковський опирався на широке коло джерел, а для написання "Історії Нової Січі" перший з дослідників скористався її архівом, що вигідно відрізняло його праці². Крім історії Січі, він подає загальну картину заселення і освоєння регіону ("Хронологическое обозрение истории Новороссийского края", "Опыт статистического описания Новороссийского края"). Однак в оцінці ролі запорізьких казаків у освоєнні краю, як і його попередники, Скальковський стояв на позиціях монархізму та великодержавності.

З ліберально-демократичних позицій на рубежі ХІХ-ХХ ст. оцінювали роль запоріжців в освоєнні регіону Д.Багалій ("Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры".- К., 1889) та Д. Яворницький ("История запорожских казаков".- М., 1892-897.- Т.1-3). Якщо перший головню зосередив увагу на ролі козацтва в освоєнні причорно-

¹ Сас П.М., Щербак В.О. Історія України у висвітлені О.І.Рігельмана //О.І.Рігельман. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі.- К., 1994.- С.11,16.

² Швидько Г.К. А.О.Скальковський та його "Історія Нової Січі"// А.О.Скальковський. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького.- Дніпропетровськ, 1994.- С.14-15.

морських степів¹, то другий показав значення Запорізької Січі не лише в історії українського, але й інших європейських народів². Не обійшли вони увагою і політику польсько-литовського та російського урядів у питанні освоєння Південної України.

Ролі іноземних поселенців в освоєнні краю найбільше приділили уваги в дорадянській історіографії О.Клаус ("Наши колонии".- СПб.,1869) і Г.Писаревський ("Из истории иностранной колонизации в России в ХУШ в."-М.,1909). Організаторській діяльності новоросійського намісника Г.Потьомкіна в цьому питанні відведено чимало місця не тільки в працях А. Скальковського, О.Маркевича, але й спеціальних дослідженнях П.Щебальського та Є.Загоровського ("Военная колонизация Новороссии при Потемкине".- Одесса,1913).

Церковна історіографія другої половини ХІХ - початку ХХ ст., досліджуючи час заснування церков і організації приходів, зібрала багатий фактичний матеріал про умови заснування населених пунктів Степової України. Найбільший інтерес серед її представників викликають праці Г.Розанова, Ф.Макар'ївського, Ф.Гумелівського та П.Никифорова. Однак співставлення їх відомостей про час заснування поселень з архівними свідчить, що в окремих випадках вони допускалися помилок.

Окрім праць, які мають безпосереднє відношення до регіону, заслуговують на увагу й дослідження, в яких простежуються ці ж процеси на Слобідській (І.Срезневського, Г.Квітки, М.Гербеля, П.Головінського, К.Щелкова та Д.Багалія), Лівобережній (Ф.Николайчика і Л.Падалки), на Правобережній Україні - (Л.Похилевича, К.Шайнохи, Ф.Равіти-Гавронського, О.Яблоновського, А.Стороженка та ін.),а також на Дону (В.Сухокурова, І.Прянишникова, В.Пудавова, П.Савельєва та ін.). Чимало фактів із зазначеної проблеми та підходів до їх оцінки можна знайти і в узагальнюючих працях з історії України й Росії (Д.Бантиш-Каменського, М.Соловйова, М.Грушевського, О. Єфименко та ін.).

До більш вузьких за тематикою праць слід віднести дослідження взаємостосунків Росії з Кримським ханством і Туреччиною (П.Левашова, В.Смірнова та ін.), системи прикордонної служби на південних рубежах та

¹ Кравченко В.В. Д.И.Багалей. Научная и общественно-политическая деятельность.- Харьков, 1990.- С.81-82.

² Смолій В.А. Літопис українського козацтва// Д.І.Яворницький. Історія запорозьких козаків.- К.,1990.- Т.1.-С.20.

будівництва оборонних споруд (І.Біляєва, Ф.Ласковського, О.Баїова, М.Любавського, О.Яковлєва).

Загалом дорадянська історіографія найбільше зосередилася на питаннях виникнення запорізького козацтва, його ролі в боротьбі проти турецько-татарської агресії, зміцнення південних кордонів Росії, зведення на них оборонних споруд - опорних пунктів російської урядової колонізації в регіоні, а також будівництві церков і організації приходів.

Радянська історіографія на перших порах мало приділяла уваги дослідженню минулого півдня України. Лише Д.Багалій та Д.Яворницький продовжували працювати над питанням освоєння Степової України. Завдяки їх зусиллям та М.Грушевському до вивчення минулого цього важливого регіону була залучена група молодих учених (Н.Полонська-Василенко, М.Ткаченко, П.Юрченко та ін.), які в другій половині 20-х - 30-х рр. опублікували ряд статей і монографій з питань заселення та господарського розвитку регіону. Н.Полонська-Василенко навіть підготувала до видання збірник документів з історії краю у ХУІІІ ст. та в 1940 р. захистила докторську дисертацію¹. Однак репресії 30-х рр., друга світова війна на тривалий час призупинили цю роботу.

Пожвавлення в дослідженні поставлених питань намітилися лише в середині 50-х рр. На цей час припадає плідна праця В.Голобуцького по вивченню історії українського козацтва, в тому числі і його ролі в заселенні та господарському освоєнні півдня України ("Запорізька Січ в останні часи свого існування" К., 1961). Міграція українського населення з Волині, Поділля та північної частини Київщини в першій половині ХУІІІ ст. й освоєння степової зони стали предметом досліджень О.Барановича, а заселення та загосподарювання Північного Причорномор'я після приєднання Криму до Росії - О.Дружиніної. Заселенню півдня України присвятив спеціальну монографію В.Кабузан ("Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в ХУІІІ - первой половине ХІХ в." - М., 1976).

Історія міських поселень, особливості їх розвитку в другій половині ХУІІІ ст. простежуються в монографії В.Тимофієнка ("Города Северного Причерноморья во второй половине ХУІІІ в." - К., 1983), частково й сільських поселень - в "Історії міст і сіл Української РСР".

¹ Ульяновський В. Наталя Полонська-Василенко-Моргун: сторінками життя// Н.Полонська-Василенко. Історія України. 3-є вид. - К., 1995. - С. LIX-LX; Верба І.В. Н.Д. Полонська-Василенко - історик та археограф (1884-1973). Автореферат дис. на здобуття кандидата істор. наук. - К., 1994. - С. 14.

Певну увагу зосередили дослідники і на взаємостосунках в ХУІ- ХУІІІ ст. Кримського ханства і Туреччини з Україною (М.Алекберлі, О.Апанович, В.Заруба), Росією (А.Новосельський, Г.Санін та ін.).

Окремі факти та загальні оцінки процесів, характерних для цього регіону зустрічаються в узагальнюючих працях з історії селянства, робітничого класу України та багатотомній історії Української РСР.

Сучасна українська історіографія та історіографія західної діаспори здебільшого віддають перевагу вивченню політичних подій того часу в Україні (В.Сергійчук, В.Смолій, В.Степанков, Л.Винар, З.Когут та ін.). Незважаючи на це, за останні роки, завдяки регіональним та вузькотематичним дослідженням, до наукового обігу введено багато нових фактів, які дозволяють не тільки уточнити допущені попередніми дослідниками неточності, але й переглянути застарілі концепції. Певну роль у цьому відіграли і перевидання праць М.Грушевського, Д.Дорошенка, І.Крип'якевича, Н.Полонської-Василенко та ін.

Серед різних видів джерел, що дозволяють простежити за всіма процесами в регіоні, важливу групу складають законодавчі акти Польсько-Литовської, а з другої половини ХУІІІ ст. і Російської держави. Тільки у ХУІІІ ст. царським урядом було прийнято понад 400 актів, в яких наявна інформація про територіально-адміністративні зміни в регіоні, хід його заселення та господарського освоєння.

Близькі до них нормативні документи (універсали польських королів і українських гетьманів, грамоти, накази та пам'яті московських правителів).

Найчисленнішими й різноплановими за інформацією є матеріали діловодства центральних і місцевих органів влади. Серед них для ХУІ-ХУІІІ ст. виділяються матеріали Варшавського сейму та місцевих сеймиків, земських і городських судів, царської канцелярії, Боярської думи, приказів. Частина з них опублікована в різних виданнях кінця ХІХ- початку ХХ ст., а решта зберігається в архівах та рукописних відділах бібліотек України і за її межами. З-поміж колекцій Центрального державного історичного архіву України у м. Києві таких документів найбільше зосереджено у фондах 908, 1709, 1719, 1722, 1725; у Російському державному архіві давніх актів (РДАДА) - у фондах 124 та 210. Для ХУІІІ ст. цінні матеріали імператорських кабінетів, Сенату й підлеглих йому центральних установ, губернських канцелярій. Більшість з них зосереджена в РДАДА (фф. 13, 16, 89, 111, 123, 124, 192, 248, 350, 353, 1261, 1355), Російському державному військово-історичному архіві (РДВІА) (фф. "ВУА", 20, 52), Російському державному архіві Військово-Морського Флоту (РДАВМФ - ф.233) та

ЦДІА України (ф.ф. 59, 229, 1581, 1733, 1736, 1739, 1740, 1741, 1742, 1743, 1793, 1798, 1802, 1805, 1819, 1820, 2134, 2171, 2193). Особливу групу складає діловодство "Архіву Нової Січі" (ф.229), яким найбільше користувалися А.Скалькоський та В.Голобуцький. Незважаючи на це, чимало фактів, що стосуються Запоріжжя, ще не введено до наукового обігу.

Незначна частина діловодства ХУІІІ ст. збереглася в обласних архівах Дніпропетровська, Миколаєва, Одеси, Харкова, Херсону, Ростова та наукових бібліотек Москви, Санкт-Петербурга і Києва.

Значне місце серед джерел ХУІІ-ХУІІІ ст. посідають економіко-географічні та статистичні описи, що склалися не тільки з фіскальних і політичних, але й науково-пізнавальних мотивів. Найбільший інтерес серед них складають топографічні описи губерній та намісництв (Азовської губернії, Харківського та Катеринославського намісництв), в яких крім відомостей про особливості місцевості, чисельність і соціальний склад населення, стан господарства, наявні і короткі історичні довідки про губернські та повітові міста, а в описі Харківського намісництва І.Переверзева подається навіть коротка історія Слобідської України.

Їх доповнюють матеріали межування земель і створені на їх підставі описи до атласів губерній та намісництв. Найбільше їх збереглося по Катеринославському намісництву за 80-90 рр. ХУІІІ ст. Разом з численними картографічними матеріалами (картами й атласами губерній, планами Української та Дніпровської ліній, планами міст і т.д.) вони дозволяють скласти повну картину стану населених пунктів наприкінці ХУІІІ ст.

Чимало фактів, оцінок тогочасних подій можна знайти в записках мандрівників (Е.Лясоти, Г. де Бошана, І.Гільденштедта, В.Зуєва та ін.).

Певне значення має мемуарна література (записки К.Манштейна, Б.Мініха, Я.Марковича, О.Пішчевича та ін.).

Перелічені та деякі інші види джерел, за умови критичного ставлення до наявної в них інформації та порівняння вміщених відомостей між собою, дозволяють не тільки відтворити хід освоєння краю, але й для ХУІІІ ст. подати близьку до реальності картину росту чисельності, етнічного і соціального складу населення, розвитку основних галузей господарства.

У двох параграфах другого розділу - "Територія та стан її освоєння до ХУІ ст." - подається стисла характеристика території, її природних ресурсів і стану їх освоєння до початку ХУІ ст. Зазначається, що більшу частину Степової України складає Причорноморсько-Придніпровська низовина, яка на південному сході обрамляється Приазоським підвищенням і Донецьким кряжем, а на північному заході - Подільським і Придніпровським підви-

щеннями. У зв'язку з цим більшість рік регіону впадають до Чорного моря і належать до Дніпровсько-Бузького басейну.

Незважаючи на те, що регіон пересікають такі повноводні ріки як Дніпро, Буг і Дністер, Степова Україна належить до порівняльно бідних на вологу територій, що значною мірою визначало її рослинний і тваринний світ, заодно й головні види занять населення.

Хоч більшу частину території займають чорноземні ґрунти, через недостачу вологи (середня річна норма на півдні регіону складає 300, а на півночі - 600 мм), ці землі в минулому переважно використовувалися для випасу худоби.

Крім віковичних трав, що служили базою для скотарства, на берегах рік, підвищених місцях тут зустрічалися невеликі лісові масиви, діброви. В них росли листяні та хвойні ліси, дикі фруктові дерева (яблуні, груші, вишні, абрикоси, персики та ін.). У степах і лісах водилися різні дикі звірі і птахи. Місцеві ріки та озера кишіли рибою і раками. Тому не дивно, що Степова Україна тривалий час була ареною напруженої боротьби землеробських і кочових племен. Останню хвилю кочівників склали монголо-татари. Під їх натиском землеробське слов'янське населення покинуло не тільки степову зону, але й значну частину лісостепу. Оскільки татари переважно зосереджувалися в приморській частині краю, то опустілі північні райони становили своєрідну санітарну зону між мусульманським та християнським світом. Влітку, особливо в засушливі роки, вона використовувалася татарами для випасу худоби, а слов'янською людністю - для відхідництва.

З ослабленням і занепадом створеної на завойованих Батиєм землях Золотої Орди українське населення з лісової та лісостепової зони починає повертатися на покинуті предками місця. Цьому сприяла інкорпорація більшої частини українських земель Великим князівством Литовським і його боротьба з татарами. Приєднуючи до своїх володінь українські землі, литовські князі зводили на них замки, розміщали гарнізони, під прикриттям яких осідала людність, котра засновувала нові села, назви яких подекуди збереглися й понині.

Турецько-татарські завоювання наприкінці XV - на початку XVI ст. в Причорномор'ї, походи татар за живим товаром на Україну призвели до нового запустіння північної частини степової зони. Про це свідчать руїни збудованих на рубежі XIV-XV ст. замків, позначення цієї території на західноєвропейських картах під назвами "loka deserta", "loka desolata".

У третьому розділі - "Умови та хід заселення краю", що складається з трьох параграфів, аналізуються внутрішні та зовнішні умови, які визначали хід заселення регіону, розміщення на його території населення. Підкреслюється, що визначальну роль в освоєнні півдня України в ХУІ- першій половині ХУІІ ст. відіграла Запорізька Січ, під прикриттям якої українська людиність на перших порах здебільшого селилася на правобережжі Дніпра, а з 20-30-х рр. ХУІІ ст., після поразки козацько-селянських повстань, стала все більше перемішатися на схід, освоюючи межиріччя Дніпра та Сіверського Дінця. На лівому березі Дніпра найбільш ранні постійні поселення згадуються в межиріччі Орелі й Самари, Сіверського Дінця й Тору (нині Казенного Торця).

Певний вплив на заселення Подінців'я мала московська станично-сторожова служба, що розміщалася з початку 70-х рр.ХУІ ст. на лівому березі Дінця, до р.Айдару. Уже на початку ХУІ ст. на правому березі Дінця згадується печерний Святогірський монастир (нині м.Слов'яногірськ Донецької області), а в Самарських лісах на початку ХУІІ ст. при сприянні запоріжців було засновано Самарський Пустинно-Миколаївський монастир (нині м.Новомосковськ Дніпропетровської області). Як Польсько-Литовська, так і Московська держави з середини ХУІ ст. намагалися взяти під свій контроль стіхійну колонізацію Причорномор'я. Для цього за розпорядженням польського короля в 1635 р. при Кодацькому порозі була збудована невелика фортеця й розміщено в ній польський гарнізон, а в 1648 р. московський цар звелів побудувати острог при Торських соляних озерах і поселити в ньому вихідців із Правобережної України, які після поразки козацько-селянських повстань стали переходити на Лівобережжя. Однак початок Визвольної війни в Україні та заборона переходів на територію Росії, міські повстання в останній не дозволили реалізувати це розпорядження. Основна частина території Степової України надалі залишилася під контролем Війська Запорізького.

Наступний етап у заселенні півдня, що припадає на другу половину ХУІІ-початок ХУІІІ ст., значною мірою був зумовлений масовим переходом населення на схід з територій, які за Білоцерківським договором поверталися Речі Посполитій, а також загарбанням Туреччиною Поділля. Тому не дивно, що саме в цей час на землях Війська Запорізького виникло чимало поселень, назви яких збереглися й до наших днів.

Переяславська угода та політична боротьба в Україні між різними угрупованнями сприяли зміцненню впливу Московської держави в цьому регіоні в другій половині ХУІІІ ст. За розпорядженням московського царя в

1663 р. поблизу Торських соляних озер було зведено Маяцький острог і поселено в ньому "зведенців" із Салтова, Харкова, Чугуєва та Валуїок. Під його прикриттям завели казенні соляні варниці, які охоронялися й обслуговувалися служилими людьми з південно-західних повітів Росії і приписаними до них селянами Чугуївського повіту. Оскільки розташований за п'ять верст від промислів Маяцький острог не міг надійно захистити їх від нападів татар, то в 1676 р. збудували між промислами й Торською переправою Соляне містечко (Тор) і поселили в ньому "черкас", зобов'язавши їх нести сторожову службу.

Часті напади кримчаків і ногайців на південні повіти Московської держави під час російсько-турецької війни 1673-1681 рр. змусили царський уряд вжити більш рішучих заходів щодо їх захисту. У 1679-1681 рр. від р. Коломак (ліва притока Ворскли) на лівому березі Мжі, Сіверського Дінця, правому Осколу була споруджена так звана Ізюмська лінія, адміністративним центром якої стало м. Ізюм, збудоване при переправі через Сіверський Донець. Для прикриття соляних промислів на Торі, Святогірського монастиря та м. Ізюма в 1684 р. від с. Пришиб, справа від Дінця, по р. Голій Долині до Сухого Торця, по ньому й Казенному Торцю до Сіверського Дінця козаки слобідських полків спорудили так звану Торську лінію та нове укріплене містечко при гирлі р. Тор, за яким з початку ХУІІІ ст. закріпилася назва Райгородок (нині селище Донецької області).

Однак і ці споруди не стали на перешкоді татарам. У 1697 р. вони зруйнували посад Тора та соляні промисли. Тому місцеві солеварі стали масово переходити на Бахмут, де козаки Сухарівського юрту розвідали нові соляні джерела. Завдяки цьому тут виникла нова слобода, при якій влітку 1702 р. спорудили невеликий острог. Усі ці поселення царською грамотою від 14 жовтня 1704 р. були приписані до Ізюмського полку і склали Маяцьку, Торську, Райгородську та Бахмутську його сотні.

Наприкінці ХУІІ - на початку ХУІІІ ст. царський уряд намагається зміцнити свої позиції і в Подніпров'ї. Згідно з Коломацькими статтями в 1688 р. споруджено поруч із Старою Самарою Новобогородицьку фортецю, а через рік, трохи вище, - Новосергіївську. Запоріжці розглядали це як втручання в їх внутрішні справи.

Ще більше їх обурення викликала побудова в 1701 р. на місці зруйнованих під час Азовсько-Дніпровських походів татарських укріплень у пониззях Дніпра, напроти Січі, Кам'яного затону та влаштування в ньому російського гарнізону. В той же час на другу половину ХУІІ-початок ХУІІІ

ст. припадає заснування зимівників і слобід запоріжцями на всій території від Дону до Південного Бугу.

Проте події початку XVIII ст., зокрема зруйнування Старої Січі і перехід запоріжців у межі Кримського ханства, відторгнення Туреччиною від Росії більшості запорізьких земель після невдач царських військ при Пруті та жорстокі розправи над булавінцями призвели до розорення частини поселень і відтоку населення із степової зони.

Новий етап у заселенні регіону розпочався наприкінці 20-х - на початку 30-х рр. XVIII ст. і був зумовлений не тільки посиленням міграційних процесів в Україні, але й заходами царського уряду, пов'язаними з підготовкою до нової війни з Туреччиною. У зв'язку з цим російські власті погодились на повернення на старі місця запоріжців.

З метою попередження можливих нападів татар на південь Росії в 1731 р. розпочалося зведення Української лінії, за якою передбачалося поселити ландміліцькі полки, сформовані із служилих людей південних провінцій. Хоча до початку війни вдалося спорудити лише 268,5 версти лінії (між Дніпром і Дінцем) та поселити під її прикриттям 9 ландміліцьких полків, додатково укріпити Торську й Бахмутську фортеці, все ж таки до певної міри це сприяло притоку населення в межиріччя Дніпра й Сіверського Дінця.

Значно відчутніше позначилося на заселенні краю повернення запоріжців й організація Нової Січі, переселення до Степової України вихідців з Речі Посполитої. Однак під час війни з Туреччиною в 1735-1739 рр. на деякий час не тільки припинився притік поселенців але й більшу частину населення "Задніпровських місць" царський уряд перевів на Лівобережну Україну.

Після війни Росія, повернувши втрачені за Прутським договором землі, вдається до більш енергійного їх освоєння. Побоюючись нових нападів кримчаків, царизм намагається розмістити на південних рубежах вихідців з інших країн і сформувати з них військово-землеробські поселення. Особливі сподівання він покладав на християн Балкан, які мали досвід боротьби проти турецької експансії. Через своїх дипломатів він став вербувати бажаючих переселитися в межі Росії. В 1752-1754 рр. із сербів, хорватів, македонців та інших вихідців з-за рубежа сформували Гусарський і Пандурський полки й розселили їх на південь від рр. Тясьмину й Великої Висі, між Дніпром і Синюхою. назвавши це поселення Новою Сербією.

Щоб українське населення, яке проживало в цих місцях і повинно було звільнити їх для іноземців, не перейшло на територію т.з. Ханської

України, в межиріччя Бугу й Дністра, його розселили на запорізьких землях, на південь від Нової Сербії, назвавши це поселення Новослобідським козацьким полком. Сербів і хорватів, які прибули на Україну вслід за людьми І.Хорвата і відмовилися поселятися в Новій Сербії, розмістили між Бахмутом і Луганню і створили з них два гусарських полки під назвою Слов'яносербії. Таким чином, Українською лінією та поселеними під її прикриттям 9-ма ландміліцькими полками, Новою Сербією, Новослобідським полком та Слов'яносербією царський уряд фактично ізолював Нову Січ від решти України та значно обмежив її земельні володіння, зокрема на сході, де згідно з указом 1746 р. кордон між Військом Запорізьким і Донським установили по р.Кальміус. Все це негативно позначилось на взаємостосунках запоріжців з царатом.

З метою прискорення освоєння Нової Сербії та Слов'яносербії Катерина II в 1764 р. затвердила плани їх заселення. Згідно з цими документами їх територія ділилася на участки ("дачі") розміром від 26 до 30 дес. (залежно від якості землі), які роздавалися для заселення всім бажającym, але не більше 48 ділянок одному володільцеві. Тим, хто брався заселити їх протягом 6-16 років, надавалися певні пільги та військові звання: за поселення на них іноземних вихідців в кількості 300 чол. - майора, 150 - капітана, 80 - поручика, 60 - прапорщика, 30 - вахмістра.

Крім планів заселення Нової Сербії та Слов'яносербії, наприкінці 1764 р. уряд прийняв рішення про створення на базі цих військових поселень, Української лінії та Новослобідського полку Новоросійської губернії у складі Єлизаветградської і Катерининської провінцій та Бахмутського повіту.

Останньому, який з 1725 р. знаходився у складі Воронежської губернії і був слабо заселений, в 60-х рр. приділили значно більше уваги. Щоб захистити його від нападів кримських татар, прийняли рішення збудувати нову укріплену лінію по р.Самарі до м.Бахмута, а відтак до р.Лугані, перевести на неї військових поселенців з Української. Зведення лінії розпочалося влітку 1768 р., але на початку російсько-турецької війни було припинене.

Напад кримської орди в грудні 1768 р. - січні 1769 р. на Новоросійську губернію та землі Війська Запорізького спонукав російський уряд до подальшого зміцнення південних кордонів. У лютому 1770 р. було затверджено план спорудження так званої Дніпровської лінії - від Азовського моря вздовж Берди та Конки до Дніпра. Крім різної величини 7 фортець, суцільного земляного валу й 3-х ротних фортець між витоками Конки й

Берди, на річках передбачалося збудувати дамби, щоб підняти в них рівень води і створити на шляху кримчаків надійну перешкоду.

Будівництво лінії розпочали влітку того ж року, однак завершити його не вдалося. Указ від 2 вересня 1770 р. свідчить, що уряд розраховував під прикриттям лінії розмістити не тільки військових поселенців, але й двірцевих та поміщицьких селян, щоб прискорити освоєння краю. Хоч на початку війни заселення краю уповільнилось, але не припинилося. Під час війни найбільший приплив населення спостерігався з турецьких володінь. Уже на самому її початку на сторону Росії перейшов сформований з молдован і волхів цілий полк, який розселили в Єлизаветградській провінції, здебільшого на межі з запорізькими поселеннями та в разорених ордою селах Новослобідського полку. Незважаючи на вжиті урядом заходи щодо прискорення заселення краю, найбільший приріст населення спостерігався на землях Нової Січі. Як і в попередні періоди, переважав стихійний перехід на південь вихідців з Правобережної України, хоча в 60-70-х рр. значно зріс потік переселенців з Лівобережної і Слобідської України. Найбільше державних і поміщицьких селян із центральних повітів Росії було переведено в другій половині 60-х - першій половині 70-х рр. до Бахмутського повіту. Завдяки цьому помітно зросла чисельність його населення.

Масова урядова колонізація півдня України розпочалася лише після підписання Кючук-Кайнарджійського миру і ліквідації Запорізької Січі. Саме на другу половину 70-х - 80-ті рр. припадає масова роздача урядом земель і перевід на них селян із центральних губерній Росії.

У четвертому розділі - "Чисельний, етнічний та соціальний склад населення" - у двох параграфах простежуються зміни в чисельності, етнічному та соціальному складі населення. Зазначається, що до ХУІІІ ст. через відсутність достовірних джерел зробити це надто важко, особливо в межах усього регіону. Для першого етапу заселення краю це можна простежити лише на підставі епізодичних даних про чисельність татар та запорізьких козаків. Наприкінці ХУІ ст. чисельність запорізького козацтва визначається до 6 тис. чол. На підставі реєстру Війська Запорізького 1581 р. можна дійти висновку, що після татар найбільш представницьку групу населення півдня України складали українці. За ними йшли білоруси, росіяни, молдавани та інші.

Протягом першої половини ХУІІІ ст. чисельність населення Запоріжжя майже подвоїлася, але етнічний його склад змінився мало. Лише на рубежі ХУІІІ-ХУІІІІ ст., у зв'язку з поселенням у збудованих за розпорядженням царського уряду містах служилих людей та однодворців, зросла чи-

сельність росіян. Загальна кількість населення регіону, без ногайських і кримських татар, обчислюється у 23 тис. осіб чоловічої статі.

Події початку ХУІІІ ст. спричинилися до зменшення чисельності населення, але уже на початку 30-х рр. спостерігається зворотний процес. Однак російсько-турецька війна 1735-1739 рр. негативно позначилася на ньому. За підрахунками В. Кабузана, в 1745 р. на Запоріжжі проживало лише 11109 осіб чол.статі, в межах Української лінії - 12444, в Бахмутському повіті - 6838, а в "Задніпровських місцях", що були приписані до Миргородського і Полтавського полків, - 9660 осіб, що разом складало понад 43 тис. осіб чол.статі.

Більш помітний приріст населення припадає на 50-ті рр. Пояснюється це масовим переселенням на південь України вихідців із сусідніх країн, перш за все з Речі Посполитої та Австрійської імперії. На початку 60-х рр. населення Нової Сербії складало 6305 осіб чол.статі, Новослобідського полку - 19645 осіб чол. статі, Слов'яносербії - 10076, а Бахмутського повіту - 25660 осіб. Тільки з Української лінії спостерігалися втечі однодворців. За матеріалами ІІІ ревізії тут проживало 12692 особи чол.статі. На землях запоріжців, згідно з нашими підрахунками близько 50 тис. Загальна чисельність населення протягом 18 років збільшилася майже вдвічі, приблизившись до 175 тис. чол. Значно поповнився його етнічний склад, представлений більш як 30-ма етнічними групами.

У наступному десятиріччі, яке через військові події не відзначалося сприятливими умовами для подальшого залюднення краю, чисельність населення продовжувала збільшуватися, як і в попередній час, переважно за рахунок механічного приросту. Найбільш відчутним він був у Єлизаветградській провінції. З 1765 до 1772 р. чисельність її населення зростає майже на 79%. У той час як на Українській лінії вона залишалася майже без змін. У зв'язку зі створенням Катерининської провінції і приєднанням до неї Кременчуцької і Власівської сотень Миргородського полку та Старосанжарівської, Новосанжарівської, Білицької, Кобиляцької, Сокільської, Кишенської, Царичанської, Китайгородської, Орільської сотень Полтавського полку та сіл Карлівки, Федорівки і Варварівки гетьмана Розумовського, а також Нових і Малих Водолаг, які відносилися до Слобідської України, населення провінції досягло в 1775 р. - 64503 осіб чол.статі проти 46283 чол. у 1772 р.

Хоч Бахмутська провінція наприкінці 1768 р. зазнала значних втрат від нападу орди, її населення з 1762 р. до 1772 р. збільшилося з 25660 до 43007 осіб чол.статі, а в 1775 р. воно досягло 50845 осіб чол.статі.

На території Війська Запорізького згідно з переписом військових команд після зруйнування Січі проживало 38845 чоловіків і 20792 жінки. Якщо до них додати ще близько 40000 чол., які, за свідченням запоріжців, після зруйнування Нової Січі розійшлися в різні місця, то матимемо приблизно ту кількість населення Запоріжжя, яку визначали більшість дослідників, починаючи від А.Скальковського.

Після зруйнування Січі, в 1776-1784 рр., розпочалася масова роздача запорізьких земель. За ці роки було роздано 2692989 десятин землі. Найбільше їх припало на Херсонський (844130,5 дес.), Катеринославський (610227,5 дес.) і Новомосковський (581986 дес.) повіти, в яких було відповідно поселено - 4187, 10391 і 13911 чол. Найбільша чисельність поселених у Новомосковському повіті пояснюється не тільки його розташуванням поблизу місць виходу населення, але й їх високою заселеністю серед запорізьких вольностей. Поміщики різними пільгами зманили до своїх слобід чимало козаків. Частина зимівчан, не бажаючи зриватися з насліджених місць, погоджувалася залишатися за поміщиками, яким дісталися їх землі.

Загалом протягом 1776-1782 рр. в регіоні було засновано 569 поселень, у тому числі 488 на землях запоріжців. Серед них понад 84% припадало на приватновласницькі. Всього у створеному на базі Азовської і Новоросійської губерній Катеринославському намісництві на початку 1784 р. налічувалося 2209 поселень, у тому числі 18 міст, 27 містечок і 2164 сільських, з яких 1738 належали приватним власникам. У цих поселеннях проживало 708190 чол. Серед них українці склали 73,77%, росіяни - 12,23, молдавани і волохи - 6,22, греки - 3,47, вірмени - 2,62%, а всі інші - 1,69% від загальної кількості населення.

Знала певних змін і соціальна структура населення регіону. На підставі звітів Новоросійської губернії у 1776 р. серед її жителів купці склали 0,75% населення, міщани - 1,75, цехові ремісники - 0,58, державні селяни - 59,92, поміщицькі - 34,69, рангові - 0,70, відставні солдати - 0,56, духовенство - 1,05%; а за звітами Новоросійської та Азовської губерній 1783 р. на офіцерів і дворян з дітьми припадало 0,57%, духовенство - 2,15, купців - 0,75, міщан - 1,86, цехових - 1,10, відставних солдат - 0,44, відставних старшин і різночинців (українців) - 0,18, українських козаків і підпомічників - 6,42, військових поселян 34,52, резервістів-пікінерів - 0,03, однодвірців - 5,48, державних поселян-старовірів - 1,67, рангових - 0,60, економічних 0,02, волосних - 0,49, садівників-однодвірців - 0,02, поміщицьких-дворових - 0,98, наймитів і бурлаків - 2,19, поміщицьких підда-

них - 38,27, виведених з Криму християн - 2,78, приписних селян - 0,05, іноземців - 0,47%.

Отже з 20-х до 80-х рр. ХУІІІ ст. населення регіону збільшилося майже в 16 раз, ускладнилась його етнічна та соціальна структура.

У п'ятому розділі - "Розвиток сільського господарства" - у двох параграфах розглядається відповідно розвиток скотарства та землеробства. Підкреслюється, що, незважаючи на наявність у поселенців Степової України навичок ведення землеробства, на нових місцях на перших порах, через відсутність відповідних знарядь праці, насіння та загрозу знищення посівів ординцями, вони віддавали перевагу скотарству. Пояснювалося це не тільки можливостями обзаведення худобою, але й швидкою її віддачею. Популярність скотарства зумовлювалася ще й природними умовами, які не вимагали особливих затрат праці, оскільки худоба майже цілий рік паслася в степу і лише максимум на два місяці для неї заготовляли сіно, щоб у випадку великих снігопадів та морозів у грудні-січні вона могла знайти корм у зимівнику.

Потреба Війська Запорізького в конях, очевидно, сприяла поширенню на Запоріжжі конярства. Про це переконливо говорить опис запорізького зимівника 40-х рр. ХУІІІ ст. У ньому говориться, що запоріжці живуть у зимівниках "заради коней та іншої худоби". За даними джерел, у ХУІІІ ст. конярство набуло найбільшого поширення при витоках Інгулу, у Великому Лузі, у верхів'ях Кальміусу, Бахмуту та Торця. Запорізькі коні відзначалися витривалістю та невибагливістю до кормів.

Крім коней, запоріжці розводили велику рогату худобу, овець. Значно менше інших домашніх тварин. Не набуло поширення в Запоріжжі й птахівництво. Сучасники пояснювали це тим, що зимівчани, особливо на перших порах, жили без жінок.

У другій половині ХУІІІ ст. у запорізьких зимівниках надавали перевагу великій рогатій худобі та вівцям, продукція яких мала попит як на внутрішньому, так і зовнішньому ринку.

Крім запоріжців, скотарством займалися і мешканці збудованих у ХУІІІ ст. міст. У ХУІІІ ст. велику увагу йому надавали військові поселенці, у тому числі й вихідці з інших країн. Про подальший розвиток скотарства у другій половині ХУІІІ ст. свідчить ріст чисельності тваринницьких заводів, яких у межах регіону наприкінці ХУІІІ ст. нараховувалося 390, в т.ч. 138(35,6%) - кінських, 178(45,6%) - великої рогатої худоби, 74(18,8%) - овечих. При цьому 245 (62,8%) з них знаходилися на схід від Дніпра. То ж не дивно, що укладачі опису Азовської губернії 1781 р. підкреслювали, що

кінські, великої рогатої худоби та овечі заводи складали головну долю прибутків місцевого населення. Член Вільного економічного товариства, автор численних рекомендацій раціонального використання землі І.Бебер підкреслював, що розвиткові скотарства в регіоні сприяла наявність великої кількості нерозораних земель. Однак з масовою їх роздачею під заселення наприкінці ХУІІІ ст. скотарство поступово стало витіснятися землеробством на друге місце.

Більш активне заселення краю у другій половині ХУІІІ - на початку ХУІІІ ст. спонукало його жителів до зайняття землеробством. Однак постійна загроза ординських нападів обмежувала спроби повсюдного його поширення. Переконливим доказом цього служать скарги міщан новозбудованих міст у межиріччі Дінця й Тору на постійні напади татар та взяття в полон людей, зайнятих на польових роботах. Водночас відомості про розвиток монастирського господарства в Самарському та Святогірському монастирях дозволяють стверджувати, що землеробство все більше проникає на південь України. Тому важко погодитися з висновками деяких дослідників, що на Запоріжжі у ХУІІІ ст. землеробство розглядалося як недостойне лицарського стану заняття. Про розвиток городництва в зимівниках на початку ХУІІІ ст. свідчить доставка його продукції, поряд з тваринницькою, до розташованих по сусідству міст.

У ХУІІІ ст. землеробство поширилося в усіх типах господарств регіону - в зимівниках і слободах запоріжців, хуторах і селах військових поселенців, міщан, поміщиків і монастирів. Певну узагальнюючу картину його стану наприкінці ХУІІІ ст. дає розподіл земельних угідь. Із 14527507 дес. угідь Катеринославського намісництва в 1795 р. 70206 (0,48%) знаходилися під садибами, 8631307 (59,41%) - під ріллею, 2653222 (18,26%) - сінокосами, 195531 (1,35%) - під лісом, 1056015 (7,27%) дес. були непридатні для обробітку, а 1921226 (13,23%) дес. припадало на необмежані землі.

Домінуюча роль у землеробстві належала хліборобству. Із зернових висівали найбільше жита, хоча під кінець ХУІІІ ст. його доля значно зменшилася, натомість збільшилися посіви пшениці. За ними йшли просо, гречка, ячмінь, овес. З технічних культур переважали льон і коноплі. Перевагу віддавали яровим. Порівняно мало висівали кукурудзи та бобових культур. Серед останніх переважали горох і квасоля. Під кінець ХУІІІ ст. картопля з городньої культури поступово переходить у польову, але займала вона ще незначні площі. Серед овочевих важливе місце займали капуста, буряки, морква, цибуля, часник, огірки, менше приділяли уваги баштанним культурам, серед яких переважали кавуни, дині та гарбузи.

Все більшого поширення протягом ХУІІІ ст. набуває садівництво, особливо на території степового Правобережжя. Наприкінці ХУІІІ ст. тут культивувалися всі види фруктових дерев, у тому числі й грецькі горіхи. За спостереженням Гільденштедта, кліматичні умови Приазов'я дозволяли вирощувати тут грецькі горіхи, але місцеве населення не мало про них уяви. Більшого поширення тут набув виноград. Однак його сорти, за оцінкою мандрівника, були низької якості, а через ранні заморозки він не завжди встигав дозрівати, зокрема в північній частині регіону.

Аналіз стану агрикультури, яка загалом сформувалася до кінця ХУІІІ ст., дозволяє стверджувати, що її основу склала землеробська культура українців, збагачена кращими традиціями землеробства інших народів, що заселяли край. Здебільшого для оранки населення краю, за винятком однодвірців, використовувало важкий залізний плуг, до якого запрягали 3-4 пари волів. Для розпушування землі користувалися важкою бороною, в яку запрягали до двох пар волів. Однодвірці переважно користувалися для оранки сохою, до якої запрягали одного коня, а другого, який тягнув борону, прив'язували до свого поясу, що дозволяло одній людині одночасно орати й боронувати. Здавалося б, що такий спосіб обробітку землі повинен був отримати широке розповсюдження, однак ним не можна було скористатися для підняття цілинних земель, також він був малоефективним у боротьбі з бур'янами. У північній частині краю переважала трипільна система обробітку ґрунту, а в південній - двопільна.

Для збирання врожаю використовували серп і косу. Серпом жали жито, пшеницю та просо, а ячмінь і овес збирали косою. Інколи косу застосовували для збирання низкорослого жита та пшениці. В таких випадках до неї прикріплювали грабки. Зібраний урожай українці переважно сушили й вимолочували на полі, а зерно зберігали в земляних ямах. Такий спосіб зберігання зерна оберігав його не тільки від мишей, але й кочівників. Однодвірці зберігали зерно в скирдах і молотили його в разі потреби. Молотили переважно ціпами, рідше кіньми. Хоч до кінця ХУІІІ ст. мали місце ще певні відмінності в агрикультурі народів, що населяли регіон, однак уже чітко визначилися загальні тенденції до створення єдиної агрикультури регіону на базі найбільш пристосованих до природних умов традицій землеробської культури українців.

У шостому розділі - "Промисли і ремесло. Зародження промисловості" - у трьох параграфах простежуються розвиток місцевих промислів, ремесла та зародження гірничодобувної і переробної промисловості. Оскільки на початковому етапі природні ресурси Степової України освоювалися насе-

ленням сусідніх районів у вигляді відхідних промислів, то в першому параграфі аналізуються основні види відхідницької діяльності в регіоні. Підкреслюється, що на перших порах найбільш поширеними видами занять відхідників були мисливство і рибальство. Для заняття ними за дніпровські пороги відправлялися не тільки канівські та черкаські козаки, але й мешканці більш віддалених районів. Відхідницька діяльність переважно мала сезонний характер. Добувши шкурки хутрових звірів чи заготовивши цінні породи риби та продуктів з неї, відхідники поверталися до своїх домівок ("на область") або відправлялися до міст, де збували їх. За дозвіл займатися промисловою діяльністю вони сплачували своїм власникам чи старостинській адміністрації відповідний податок, переважно десяту частину від здобутого.

З XVII ст., з поступовим осіданням українського населення в степовій зоні, відхідницькі промисли починають переростати в постійне заняття. Таким місцем рибальського промислу в Побужжі був козацький Гард, в Подінціві - Торські соляні озера.

У літературі наявні різні версії про початок солеваріння на Торі. Згідно з письмовими джерелами сезонна виварка солі з ропи Торських соляних озер простежується з кінця XVI ст. Є всі підстави вважати, що важливу роль у їх розвитку на початковому етапі відіграли ченці Святогірського монастиря, головним заняттям яких на той час було рибальство. До середини XVIII ст. Торські озера були головним місцем відхідницької діяльності населення Лівобережної України і південних повітів Росії.

З середини XVIII ст. відбувається перехід до постійного соледобування на Торі, а в 1664 р. тут були збудовані казенні варниці. Протягом другої половини XVIII ст. й до 1782 р. Торські, а з 1701 р. й Бахмутські соляні промисли забезпечували сіллю Слобідську та Лівобережну Україну і південно-західні повіти Росії. Найбільше виручали вони населення цих регіонів під час загострення взаємостосунків з Туреччиною і Кримом, коли унеможливилася доставка кримської самосадкової солі. То ж не дивно, що царський уряд під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. погодився на повну реконструкцію заводів, яка проводилася під керівництвом надвірного радника Г.Юнкера.

Незважаючи на те, що в ході перебудови в 1741-1744 рр. промисли набули вигляду казенної мануфактури, недостача робочих рук, дров не дозволила їм досягти запланованої виварки солі. Спроби використати для цього розвідані запаси місцевого кам'яного вугілля, через недосконалість техніки і технології солеваріння не дали бажаних результатів. Можливість

вільної доставки після укладення Кючук-Кайнарджійського договору дешевої кримської солі призвела до закриття промислів.

Розвиток хліборобства сприяв поширенню в регіоні млинарства. Особливо інтенсивно розвивалося воно в другій половині ХУІІІ ст. У деяких селах знаходилося до десяти і більше вітряних млинів, на яких не тільки переробляли зерно на борошно, крупу, але й виготовляли сукно, дошки і т.ін.

Серед підприємств з переробки сільськогосподарської продукції набули поширення й гуральні. Наприкінці ХУІІІ ст. найбільше їх знаходилося на території Полтавського (24), Бахмутського (17) і Олександрійського (16) повітів, більш багатих на ліс. Як зазначають сучасники, окремі гуральні були добре устатковані і становили цілі господарські комплекси, в яких, крім спиртних напоїв, виготовляли ковбасні вироби з м'яса тварин, відгодюваних на відходах від горілчаного виробництва. Менш поширеними на цій території були миловарні, свічкоробні підприємства і лише один пивоварний завод, 6 текстильних підприємств і два цукрових заводи (в Кременчуку і Херсоні), що працювали на привізній цукровій тростині. Наприкінці ХУІІІ ст. на території Катеринославського намісництва зазначається майже 3000 млинів, 113 гуралень і близько 60 інших дрібних підприємств.

Проведені на рубежі ХУІІ-ХУІІІ ст. розвідки корисних копалин на території сучасного Донбасу вже в другому десятиріччі ХУІІІ ст. поставили на порядок дня питання про побудову металургійного заводу поблизу Бахмута. Друга спроба побудови чавуноливарного заводу поблизу Бахмута відноситься до 40-х рр., до часу перебудови Торських і Бахмутських заводів. З виплавленого чавуну мали виготовити труби для транспортування соляної ропи з Бахмута до берегів Сіверського Дінця (біля 35 верст), куди збиралися перенести Бахмутські промисли, щоб доставляти до них рікою дрова з лісів, розташованих на її берегах. Однак після смерті Г.Юнкера всі роботи по перебудові заводів були припинені і задум не вдалося реалізувати. Лише в 1795 р. при гирлі р.Лугані розпочалося будівництво чавуноливарного заводу, який і поклав початок металургійної і гірничодобувної промисловості регіону, оскільки з будівництвом заводу наладили й промисловий видобуток кам'яного вугілля для приготування антрациту.

Наприкінці ХУІІІ ст. на території регіону працювали також цегельні, заводи по виготовленню скла, зброї. Отже, протягом ХУІІ-ХУІІІ ст. регіон зробив помітний поступ у розвитку промисловості - подолав шлях від відхідних промислів до перших гірничодобувних і металургійних

підприємств, численних дрібних підприємств з переробки сільськогосподарської продукції та виготовлення будівельних матеріалів.

У трьох параграфах сьомого розділу - "Шляхи сполучення. Торгівля. Міста" - розглядаються тісно взаємоз'язані між собою питання. Підкреслюється, що географічне розташування краю з давніх часів сприяло залученню його до світової торгівлі. Однак монголо-татарські завоювання негативно позначилися на її стані, особливо на зв'язках країн Сходу та Заходу. Хоча з другої половини XIII ст., у зв'язку з розвитком генуезько-венеціанської торгівлі на Чорному морі, вони дещо поживалися, однак на південь України мали незначний вплив, бо торгівля більше велася морськими шляхами. Більш активно став залучатися регіон до світової торгівлі з кінця XIV ст.

У XVI ст. через південь України проходили дві головних дороги: одна з них вела на північний схід до Москви, друга на північний захід до Кракова й Західної Європи. Перша - Муравська проходила від Перекопу на верхів'я Молочних Вод, а звідти на витоки Конки й Берди, Волноваське підвищення. Перейшовши р.Вовчу, при впадінні в неї Соленої, виходила на водозбір Сіверського Дінця і Дніпра, далі йшла до м.Лівни, а відтак - до Москви. Від неї відходили: Чумацька, яка лівим берегом Дніпра вела на Лівобережну Україну; Ізюмська та Кальміуська, які через південно-східну частину Слобідської України виходили на з'єднання з Муравською, не доходячи до м.Лівни. Друга дорога від Перекопу йшла до Дніпра й переходила його при острові Тавань, де за литовського князя Вітовта була збудована кам'яна митниця. Тут вона розгалужувалась у двох напрямках. Чорний шлях межиріччям Базавлука й Інгульця виходив до Чорного лісу, звідки розходився: на північ - до Києва, а з нього - до Москви, Прибалтики й Скандинавії; на захід - через Умань, Львів до Кракова і Західної Європи. Нижня вітка цієї дороги, так званий Королівський шлях, від Тавані йшов до Львова, верхня - лівим боком Мертвоводу виходила до Чорного лісу, де з'єднувалася з Чорним шляхом. Від першої відходили дороги, що вели до Молдавії, Константинополя та країн Середземномор'я.

Крім суходільних доріг, розглядається і використання рік як шляхів сполучення, перш за все Дніпра та його приток, зокрема Самари з Вовчою, через які запоріжці виходили в Кальміус, а з нього - в Азовське море. Підкреслюється, що в другій половині XVII ст. вантажі, які доставлялися Дніпром при гирлі Самари перекладалися на підводи й перевозилися суходелом до Кічкаського порогу де знову переносилися на судна і сплавлилися не тільки на Січ, але й в інші міста Причорномор'я. Спроби на початку

80-х рр. за ініціативою купця Фалеева прорити обхідні канали біля порогів не дали бажаних результатів. Дніпро й надалі залишався несудноплавним.

Через наявність порогів у районі Гарду обмежене було й судноплавання на Південному Бузі. Мало користувалися для судноплавання Інгулом і Інгульцем через їх обміління в літні місяці. Більш регулярно використовувався для сплаву лісу та інших вантажів Дністер; до середини ХУІІІ ст. - й частково Сіверський Донець.

Подальше заселення регіону та його господарське освоєння, будівництво оборонних споруд, міст сприяло вдосконаленню старих та будівництву нових шляхів, які з'єднували нові адміністративні центри та поселення. На них з'явилися заїжджі двори, поштові станції, які надавали купцям і мандрівникам різні послуги.

Географічне положення регіону позитивно впливало на розвиток торгівлі, яка з подальшим освоєнням краю ставала все більш інтенсивною та різноплановою. Якщо в ХУІ - першій половині ХУІІІ ст. головним товаром, який поступав з півдня України в інші регіони були риба, сіль і хутро, то вже наприкінці ХУІІІ ст. виступає й тваринницька продукція, городина, мед. Натомість з інших районів України на південь везли хліб, спиртні напої, різні ремісничі вироби. За межі України протягом усього часу найбільше поступало риби та ікри, частково й хутро. У ХУІІІ ст. асортимент товарів дещо змінюється: до риби та рибоподуктів додається продукція тваринництва, а з кінця століття і хліборобства. Це дає підстави вважати, що на той час регіон не тільки забезпечував себе необхідною сільськогосподарською продукцією, але й вивозив її за межі, в тому числі й до сусідніх країн.

Головним центром торгівлі в регіоні на перших етапах була Запорізька Січ. На січовий базар прибували купці з різних місць України, а також і зарубіжних країн. Тут вони переважно оптом продавали доставлений товар місцевим купцям, завдяки яким той знаходив свого споживача. На початку 60-х рр. ХУІІІ ст. на січовому ринку розміщалося 40 крамниць, які складали спеціальні ряди - крамний, м'ясний, шинковий, ковальський та інші. Однак, не завжди приїжджі купці, зокрема з Архіпелагу, залишалися задоволені місцевим ринком, оскільки не могли завантажити свої кораблі ходовим товаром. Здебільшого вони доставляли на Січ вина, фрукти, тканини та інші ремісничі вироби. Купували тут хутро, рибу, м'ясо, пряжу, канат.

Крім Січі, у другій половині ХУІІІ ст. важливе місце в торговельних зв'язках з сусідніми країнами займали на захід від Дніпра такі міста як Єлизаветград, Новомиргород, Крилів, куди на ярмарки прибували купці не

тільки з Польщі, але й інших сусідніх країн; на сході - Кременчук і Бахмут. Наприкінці XVIII ст. спостерігається спеціалізація міст в ярморковій торгівлі. Єлизаветград і Бахмут стали відомими центрами торгівлі худобою. На Єлизаветградські ярмарки найбільше поступало худоби із Запоріжжя. Запоріжці доставляли також худобу й на ярмарки до Умані.

Ярмаркова торгівля в другій половині XVIII ст. стала основною формою обміну товарів. У переважній більшості міст регіону щорічно проводилося 3-4 ярмарки тривалістю до 2 тижнів. Навіть у ряді сіл проводилось по 2-3 ярмарки на рік. Крім ярмаркової торгівлі, набула поширення й стаціонарна. Здебільшого в містах будувались крамниці, в яких велася постійна торгівля.

Розвиток торгівлі сприяв росту чисельності місцевого купецтва, нагромадженню ним капіталів. На початок 1775 р. в Новоросійській губернії нараховувалося 328 купців, у тому числі 10 першої гільдії, 76 - другої, 242 - третьої. Їх капітал складав майже 400 тис.крб. При цьому 155 купців проживали в м.Єлизаветграді, а їх капітал становив понад 51% від загальної суми. Найбагатшим серед них був бахмутський купець П.Гаврилов, капітал якого перевищував 12000 крб. У роботі підкреслюється, що введення обмежень у зовнішній торгівлі, нових прикордонних митниць (на кордоні з Туреччиною і Польщею в 1782 р. функціонувало 56 контрольних пунктів) негативно позначилося на торговельних зв'язках півдня України з прилеглими до неї іншими районами та сусідніми державами.

При вивченні стану міст регіону зосереджено увагу на їх виникненні та особливостях розвитку на початковому етапі. Завдяки цьому вдалося уточнити час заснування ряду міст, які були закладені в той час. Зокрема це стосується м.Бахмута (з 1924 р. - Артемівська Донецької області), час заснування якого помилково пов'язують з Бахмутською сторожею, встановленою на лівому березі Дінця в 1571 р. Насправді поселення заснували торяни й маячани, які після зруйнування ордою в 1697 р. соляних варниць і посаду на Торі переселилися на Бахмут, де до того виварювали сіль козаки Сухарівського юрту. Тут вони заснували нову слободу, а в 1702 р., з дозволу уряду, звели й невеликий острог.

Аналізуючи різні погляди щодо заснування м.Катеринослава (нині Дніпропетровська), автор погоджується з тими, хто його історію розпочинає з 1635 р. - часу заснування Кодацької фортеці, яка, згідно з указом 1784 р. про закладку Катеринослава II, була включена до його складу.

В роботі підкреслюється, що більшість міст Степової України, які виникли у XVII-XVIII ст., на початковому етапі в основному виконували

військово-адміністративні функції. З середини ХУІІІ ст. Кременчук, Бахмут, Новомиргород, Єлизаветград та деякі інші міста, залишаючись військово-оборонними спорудами, поступово стають важливими осередками господарського і культурного життя регіону. З приєднанням Криму до Росії і ліквідацією загрози зовнішньої агресії, більшість міст межиріччя Дінця й Південного Бугу втратили оборонні функції. Ті, що не переросли в господарські й культурні осередки регіону, перетворилися в сільські поселення.

У висновках узагальнено результати дослідження. Підкреслюється, що протягом ХУІ-ХУІІІ ст., завдяки перш за все стихійній міграції української людності (на початку 80-х рр. українці складали майже 3/4 мешканців краю), Степова Україна із т.з. "Дикого поля" перетворилася в порівняно обжитий район, в якому, крім сільського господарства, розвивались різні промисли, сільські та міські ремесла, торгівля, створювалися передумови зародження і розвитку гірничодобувної та металургійної промисловості. Таким чином, уже в процесі освоєння краю в ХУІ-ХУІІІ ст. закладалася база нинішнього багатогалузевого господарського комплексу, яким вирізняється Степова Україна серед інших районів Української держави.

СПИСОК

основних праць дисертанта з досліджуваної проблеми

Монографії та розділи в колективних працях

1. История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область.- К.: УСЭ, 1976.- С.593-609, 748-758 (у співавторстві).
2. История рабочих Донбасса.- К.: Наук. думка, 1981.- Т.1.С.14-26 (у співавторстві).
3. Северное Приазовье в ХУІ-ХУІІІ вв.- К.: УМК ВО, 1988.- 134 с.
4. Описи Харківського намісництва.- К.: Наук. думка, 1991.- 220 с. (у співавторстві).
5. Украинская линия.- Донецк, 1985.- 139 с. (Рукопис. деп. в ІНІСН АН СРСР, 1985.- 30.05, N 20966).

Брошури

6. Методические указания и материалы к семинарским занятиям по источниковедению истории СССР. Тема "Экономико-статистические описания второй половины ХУІІІ в." - Донецк: ДонГУ, 1989.- 32 с.

7. Методические указания к проведению уроков по темам "Наш край" в УП-УІІІ классах общеобразовательной школы.- Донецк" ДонГУ, 1988.- 35 с.

8. Освоєння півдня України в ХУІ-ХУІІІ ст. у вітчизняній історіографії. Тексти лекцій для студентів спеціальності 2008.- Донецьк: ДонДУ, 1991.- 32 с.

9. Військово-землеробські поселення на півдні України у ХУІІІ ст. Тексти лекцій для студентів спеціальності 2008.- Донецьк: ДонДУ, 1993.- 64 с.

10. Козацтво Донецького краю. Бібліографічний показник. Вступна стаття і наукова редакція.- Донецьк: ДОНБ, 1995.- 50 с.

11. Из истории Донбасса. Учебное пособие для учеников УП-ІХ классов средней общеобразовательной школы.- Донецк: ОблИПО, 1995.- 37 с. (у спіавторстві).

12. История Донецкого края в документах и материалах (ХУІІІ-нач. ХХ в.). Материалы для учителей истории.- Донецк: ДОУО, 1995.- 66 с. (у спіавторстві).

Статті, тези доповідей та повідомлень, що мають пріоритетне значення

13. До питання про заснування м. Слов'янська // УДЖ.-1976.-N 9.- С.114-118.

14. До питання про розвиток техніки у соляній промисловості України ХУІІ-ХУІІІ ст. // Нариси з історії природознавства і техніки. Міжвідом. наук. збірник статей.- К.: Наук. думка, 1985. - С.91-94.

15. Торская укрєплення линия // Вопр. истории.- 1986.- N 1. - С.180-184.

16. 250-річчя з часу спорудження Української лінії // УДЖ.1986.- N 8.- С.139-142.

17. Топографические описания наместничеств как источник по истории культуры крестьян России ХУІІІ в. // Итоги и задачи изучения аграрной истории СССР в свете решений ХХУІІ съезда КПСС. ХХІ сессия Всесоюзного симпозиума по изучению аграрной истории. Тезысы докладов и сообщений. - М.: Изд-во АН СССР, 1986.- С.193-195.

18. Роль народных миграций в заселении Северного Приазовья (ХУІ - нач.ХУІІІ вв.) // Социально-демографические процессы в Российской деревне (ХУІ - нач.ХХ вв.).- Таллин: Изд-во АН ЭССР, 1986.С.91-98.

19. Картографические материалы ХУІІІ в. как источник по истории городов и сел южных областей Украины // I Всесоюзная науч. конфе-

ренция по историческому краеведению (г.Полтава, 1987): Тезисы докладов и сообщений. К.: Изд-во АН УССР, 1987.- С.145-146.

20. Особенности градостроительства в Северном Приазовье в ХУІ-ХУІІІ // ІІ Всесоюзная конференция по истор. краеведению: Тезисы докладов и сообщений.- Пенза: Изд-во ПГПИ, 1989.- С.33-34.

21. Донецкие сторожи // Донбасс.- 1988.- N 6.- С.109-113.

22. Географія збуту донецької солі у ХУІ-ХУІІІ ст. // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні: Зб.статей.- К.: Наук. думка, 1988.- С.73-78.

23. Особенности воспроизводства населения на юге Украины во второй половине ХУІІІ в. // Проблемы взаимодействия социальной структуры и воспроизводства населения России и в СССР: Тезисы докладов и сообщений УІ Всесоюзной научной конференции по истор. демографии.- М.: Изд-во АН СССР, 1988.- С.96-97.

24. Законодавчі акти російської держави як джерело до історії Південної України // ІУ Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей та повідомлень.- К.: Вид-во АН УРСР, 1989.- С.102-103.

25. Днепровская укрепленная линия // Вопросы истории СССР: Межведомств. научный сборник. - Харьков: ХГУ, 1989.- Вып.34.- С.96- 98.

26. Оборонні споруди ХУІ-ХУІІІ ст. та їх значення в заселенні Південно-Східної України // Географічний фактор в історичному процесі: Зб.наук.статей.- К.: Наук. думка, 1990.- С.95-110.

27. К вопросу о направлениях миграции населения на Украине во второй половине ХУІ - начале ХУІІІ вв. // Проблемы исторической демографии СССР и Западной Европы (период феодализма и капитализма). - Кишинев: Штиинца, 1991.- С.39-46.

28. Сколько же лет Артемовску // Донбасс.- 1991.- N 6.-С.189-191.

29. О взаимоотношениях запорожских и донских казаков в ХУІ-ХУІІІ вв. // Донбасс и Приазовье. Проблемы социального, национального и духовного развития: Тезисы докладов и сообщений международной конференции. - Мариуполь: МГИ, 1993.- С.29-33.

30. О роли межнациональных связей в формировании земледельческой культуры Юга Украины в ХУІІІ в. // XXІІІ сессия Всесоюзного симпозиума по изучению аграрной истории: Тезисы докладов и сообщений.- М.: Изд-во АН СССР. - 1991.- С.190-192.

31. Заселение Донбасса в ХУІ-ХУІІІ вв. // Новые страницы в истории Донбасса.- Донецк: Донбас, 1992.- С.26-43.

32. Города Донетчины в конце XVIII в. // *Летопись Донбасса*. - Донецк: Обл.типограф., 1994.- С.28-31.

33. Зміцнення впливу Росії в Північному Причорномор'ї після Переяславської Ради // 340 лет Переяславской Рады. Международная научная конференция: тезысы докладов.- Донецк: Изд-во научного центра, 1994.- С.11-13.

34. Торгові зв'язки півдня України в XVII-XVIII ст. // *Україна в минулому*: 36. статей.- Львів-Київ: Львівське відділення НАН України, 1994.- Вип. VI.- С.35-53.

35. Торські та Бахмутські соляні промисли в XVII-XVIII ст. // *Новые страницы в истории Донбасса*. - Донецк: Обл. типограф., 1994.-С.3-23.

36. До питання про стан землеробської культури Півдня України у XVIII ст. // *Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди*. - Дніпропетровськ: Промінь, 1995.- С.26-34.

37. Питання східних кордонів Війська Запорізького у творчій спадщині Д.І.Яворницького // *Регіональне і загальне в історії. Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І.Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду*. - Дніпропетровськ: Пороги, 1995.- С.88-90.

38. Наступ на землі Війська Запорізького в період Нової Січі // *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали четвертих Всеукраїнських історичних читань)*. Київ-Черкаси: Вид-во НАН України, 1995.- С.93-95.

39. Південно-Східна Україна: короткі нариси з історії // *Схід*. 1995.- N1.- С.32-35; N 2.- С.33-38.

40. Українська ландміліція//Південна Україна. XVIII-XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ.-Запоріжжя: РА "Тандем-У", 1996.-Вип.1.-С. 47-51.

АННОТАЦІЯ

Пирко В.А. Освоение юга Украины в XVII-XVIII вв. (Рукопись 412 с.) Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.06 - Историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины.

Состоит из 7 разделов и 17 параграфов. На основе литературы и новых архивных материалов определены этапы освоения региона. Уста-

новлено, що ведуще місце в цьому процесі мала стихійна міграція населення більшої частію із других регіонів України, хоча з кінця ХУІІ в. царське правительство всячески пыталось впливати на этот процесс. Из 708190 чел. на начало 1784 г. почти 3/4 составляли украинцы. За ними шли россияне, молдаване, греки, армяне и другие народы, представлявшие почти 40 этносов. Они проживали в 2209 поселениях, в т.ч. 45 городах. Основным их занятием были: земледелие, скотоводство, промыслы, ремесла и торговля. Развитие сельского хозяйства, промыслов и ремесла создавало предпосылки для зарождения горнодобывающей и перерабатывающей промышленности, формирования современного многоотраслевого хозяйственного комплекса Степной Украины.

Pirko V.A. Development of the South of Ukraine in XVI-XVIII centuries. (Manuscript - 412 p.) Dissertation receive the scientific degree of the doctor of historical sciences on the speciality O7.OO.O6.-Historiografia, sourcestudying and special historical subjects.

Dissertation consists of 7 parts and 17 paragraphs. On the base of the literature and of the new archives materials the stages of development of the region were defined. During XVI-XVIII centuries Steppe Ukraine was defined to be turned into comparatively populated region from the "Wild Field". This happened due to the natural migration of the Ukrainian people at the beginning of the eighty-s. They made up about three quarter of the whole population. Here also lived Russians, Moldavians, Greeks, Armenians, etc. All in all, there were almost 40 ethnical groups. By this time 2209 settlements were founded, including 45 towns. Besides agriculture, various trades, rural and town handicrafts and commerce were developed. The mining and metallurgical industry appeared and developed in the region. Thus, the development of this land in XVI-XVIII centuries laid a foundation of the present multy-branches economical complex that distinguishes Steppe Ukraine from the other regions of the Ukrainian State.

Ключові слова: територія, населення, адміністративний поділ, заняття населення (скотарство, землеробство, промысли, ремесло, торгівля).

Pirko V.A.

AB 35.857